

Kapitola 11

Sociální stratifikace

Cílem kapitoly je vysvětlit, z jakých společenských zdrojů vyrůstají životní šance jedince ve společnosti. Budeme se zabývat bohatstvím, mocí a prestiží jako faktory ovlivňujícími pozici člověka mezi ostatními lidmi. Popíšeme různé historicky vzniklé typy rozvrstvení lidí. Dále se seznámíme se dvěma základními přístupy k vysvětlení vzniku nerovného rozdělování bohatství, moci a prestiže ve společnosti. V současné společnosti zastávají jedinci různé sociální pozice, které lze obtížně integrovat. Závěrem popíšeme skutečnost, že sociální postavení člověka v dnešní společnosti je nevyhraněné a nekonzistentní.

Odlíšnost a nerovnost lidí

Ve světě existuje odlíšnost a nerovnost mezi členy společenství. Tato myšlenka platí ve světě zvířat, stejně jako ve světě lidí. Odlíšnost a nerovnost přitom nejsou totožné pojmy. Například biologická odlíšnost lidí spočívá v geneticky dané odlišné fyzické a intelektuální vybavenosti jedince. Biologicky založená nerovnost lidí není tvořena prostě odlišnými biologickými vlastnostmi, ale teprve hierarchickým setříděním těchto odlišných vlastností. *Nerovnost tedy předpokládá, že lze jedince nebo skupiny seřadit jakoby na vertikální ose podle míry zastoupení nějaké vlastnosti.* Podobně lze popsat odlíšnost a nerovnost lidí podle nějaké sociální vlastnosti jako je například vzdělání, zaměstnání, způsob trávení volného času apod. Ne všechny sociální vlastnosti lze dobře hierarchicky třídit podle stupně zastoupení. Některé vlastnosti se liší v kvalitě a ne v míře svého zastoupení.

Mezi zvířaty jsou zdrojem nerovnosti biologické vlastnosti jako například tělesná hmotnost, počet a délka rohů nebo parohů, rychlost běhu. Rozhodují o nerovném postavení například dvou samců ve stádě jelenů, když svou sílu mezi sebou poměřují v souboji. Tyto vlastnosti se stávají zdrojem nerovnosti, pokud míra jejich zastoupení znamená ve vzájemném souboji výhodu pro jednoho z jelenů.

Biologický a kulturní základ nerovnosti lidí

Odpovědět na otázku o vztahu mezi biologickým a kulturním základem nerovnosti mezi lidmi je obtížné. Někteří autoři se domnívají, že většina sociálních nerovností má biologický základ. Dokumentují toto tvrzení na příkladech existujících rasových nerovností a nerovností mezi pohlavími. Většina sociologů však hodnotí uvedený názor jako nepravděpodobný. Chápu ho jako **racionalizaci** systému sociálních nerovností mezi lidmi. Racionalizaci v tom smyslu, že slouží k vysvětlení a zdůvodnění existujících sociálních nerovností.

Jaký je tedy vztah mezi biologickým a kulturním základem nerovnosti mezi lidmi? Jaký význam mají biologické odlišnosti pro utváření pozice člověka ve společnosti? Biologické faktory mají v různých systémech sociální nerovnosti různý kulturní význam.

Například věk má v různých společnostech zcela odlišný význam pro určení pozice člověka mezi ostatními lidmi. Ve společnosti australských Aboriginů jsou staří lidé nositeli velké prestiže a moci. V západoevropské kultuře je stáří obvykle spojeno se snížením celkových příjmů a stáří získává v moderní společnosti velmi různorodý význam. Také tzv. rasové vlastnosti jsou hodnoceny velmi relativně podle času a prostoru. Fyzické vlastnosti černochů byly tradičně spojovány s řadou negativních rysů. Od konce 60. let se uvedené hodnocení černošské populace v rozvinutých zemích poněkud mění. Význam rasových odlišností pro hodnocení člověka a pro jeho sociální postavení se zmenšuje. Podobně se proměňuje význam rozdílů mezi pohlavími. Zatímco v tradiční společnosti neexistovaly příkré hranice mezi prací mužskou a ženskou, v moderní společnosti se kulturní nerovnost v obsahu práce a v pracovním odměňování mužů a žen

výrazně posílila.

Odlíšný význam biologických odlišností v různých společenských kulturách naznačuje, že *biologická odlišnost se stává nerovností až tehdy, když ji jako nerovnost lidé definují a přidělují ji tento kulturní význam*. V takovém případě tyto odlišné individuální charakteristiky vstupují do společenského života jako faktor nerovného postavení lidí mezi sebou. Stávají se součástí sociální nerovnosti lidí. Starší lidé jsou uctívanější než mladší, vlastnosti bílých lidí jsou hodnotnější než černochů, mužská práce je dražší než práce žen.

Jedním z prvních myslitelů, který se pokusil odpovědět na otázku o vztahu mezi biologickými a kulturními základy nerovnosti mezi lidmi byl Jean Jacques Rousseau. Biologicky založenou nerovnost chápal jako "přírodní nebo fyzickou, protože je ustavena přirozeně. Spočívá v odlišnosti věku, zdravotního stavu, tělesné síly, kvality rozvažování a pocíování".

Ve srovnání s tím sociálně vytvořenou nerovnost chápal jako "sestavající s odlišných privilegií, které jedinci získávají od ostatních lidí. Mezi tato privilegia patří více bohatství, více úcty a více moci než mají ostatní."

Rousseau věřil že biologicky založené nerovnosti mezi lidmi jsou malé a relativně nedůležité vzhledem k sociálně vytvořeným nerovnostem. Většina autorů po Rousseauovi podporuje jeho názor.

Obsah sociální nerovnosti

Ve společnosti existuje nerovnost pozic v rámci sociální organizace lidí. Lidská společnost od těch nejjednodušších až po ty nejkompexnější se vyznačují nějakou formou sociální nerovnosti. Zejména moc a prestiž jsou ve všech společnostech nerovnoměrně rozdělovány mezi jedince a sociální skupiny. Ve velkém množství společností lze také zaznamenat rozdíly v distribuci bohatství.

1. **Moc** se vztahuje ke stupni, v němž jedinci nebo skupiny mohou vnutit svou vůli ostatním. Mohou tak činit bez ohledu na skutečnost, zda-li s ní druzí souhlasí či nesouhlasí.
2. **Prestiž** se vztahuje ke stupni ocenění a úcty ostatních lidí spojeným s určitou sociální pozicí, kvalitou jedince nebo životním stylem lidí.
3. **Bohatství** se vztahuje k materiálním podmínkám života, které jsou v určitém společenství definované jako hodnotné. Jako součást bohatství jedince nebo skupiny lidí může být chápána půda, kterou vlastní, bytové zařízení, dům, peníze a řada jiných forem bohatství.

Budeme-li v této kapitole analyzovat sociální nerovnost a sociální stratifikaci, máme na mysli nerovnou distribuci moci, prestiže a bohatství mezi lidmi ve společnosti jako celku nebo v některých jejích částech (formálních organizacích, asociacích atd.). Rozdíly v distribuci moci, prestiže a bohatství jsou tedy obsahem sociální nerovnosti a stratifikace.

Univerzální charakter nerovnosti lidí

Nerovné postavení lidí ve společnosti má univerzální charakter. V historii neexistuje žádná známá společnost, která by rozdělovala moc, prestiž a bohatství všem jedincům rovným dílem. Můžeme tvrdit, že lidé v náboženském společenství jsou si všichni rovni ve svém vztahu k Bohu. Můžeme prosazovat myšlenku, že v demokratické společnosti jsou si všichni občané rovni před zákony, které jsou v dané zemi přijaté. Přesto platí, že konkrétní sociální pozice v těchto společenstvích budou různé a budou se lišit v některých aspektech a ukazatelích moci, prestiže nebo bohatství.

Univerzální nerovnost postavení lidí ve společnosti není lidmi chápána jako něco samozřejmého. Stala se odvěkým předmětem úvah a kritiky těch, kteří měli a mají ve společnosti horší pozici. Lidé odpradáva sní o společnosti sobě rovných lidí. Výrazem těchto intelektuálních snů je tzv. **egalitarismus**. Jsou to různé myšlenkové konstrukce společnosti, jejíž členové mají přibližně stejný vliv na ostatní, požívají přibližně stejnou prestiž a bohatství je v takové společnosti rozdělováno každému přibližně stejným dílem. Egalitarismus hlásající stejné sociální postavení členů společnosti se zdá být nerealistickým učením.

Legitimita sociálních nerovností

I když sociální nerovnost mezi lidmi je neodstranitelná a v konečném důsledku tedy neřešitelná, vyžaduje v každé společnosti řešení. Sociální nerovnost mezi lidmi vyžaduje společenskou **legitimizaci**. Legitimizace sociálních nerovností spočívá ve všeobecně přijatelném způsobu zdůvodnění a ospravedlnění existujících nerovností. Ospravedlnění zabraňuje vzniku sociálních hnutí a otevřených konfliktů mezi členy společnosti z důvodu nepřijatelné nerovnosti mezi nimi.

Existují různé způsoby legitimizace nerovností mezi lidmi. Lze říci, že společnosti se od sebe liší jednak mírou nerovností rozdělování moci, prestiže a bohatství a jednak způsoby její legitimizace. Jednu z nejpropracovanějších sociologických teorií ospravedlnění nerovností vytvořil na počátku našeho století Max Weber.

Za základní považuje autor nerovnost v přístupu k moci. Ospravedlněnou moc nazývá Weber panstvím. Rozlišuje tři základní typy panství, které jsou myšleny jako teoretické typy, jež se ve skutečnosti různě kombinují.

***Charismatické panství** je založeno na víře v mimořádné osobní kvality vůdce. Vůdcem může být právě tak náboženský vůdce, generál, politik nebo schopný profesionál. Takový člověk vládne nad ostatními silou své osobnosti. Může překračovat zákony a bourat vžitě tradice. Jeho vláda je závislá na víře ostatních členů společenství a s úpadkem jejich víry také upadá. Charismatické panství tedy zpravidla nemá historicky dlouhého trvání. Je velmi často spojeno s životem charismatické osobnosti. Po jeho smrti se stávající pořádky rozpadají.*

***Tradiční panství** je také založeno na osobních vztazích mezi vládcem(pánem), jeho správním aparátem (viz. patrimoniální správa) a ovládanými. Není však založeno na osobních rozhodnutích pána, ale na konzervativním lpění na odvěkých, tradicemi a zvyky se přenášejících postupech. Rozsah libovůle pánů však přesto zůstává značný, neboť neexistují oddělení soukromého od veřejného. Vládcem zasahuje do života svých poddaných stejně bezprostředně jako do záležitostí svých služících a členů své domácnosti. Tradiční panství není příznivé kontinuálně prováděné hospodářské činnosti. Pánova libovůle znemožňuje dlouhodobou kalkulaci těm, kteří by chtěli podnikat.*

***Legálně racionální panství** spočívá v dohodě o platnosti neosobních zákonů. Tyto zákony se vztahují jak na držitele moci, tak na jejich podřízené a ovládané. Poslušnost se vztahuje k právním normám, nikoliv na osoby, které moc vykonávají. Osou tohoto typu panství je byrokracie.*

Sociální nerovnost a stratifikace

Míra legitimizace sociálních nerovností a jejich přijetí větší částí společnosti souvisí s rozlišením mezi sociální nerovností a sociální stratifikací. Pojem **sociální nerovnost** se jednoduše vztahuje k různým (i individuálním) projevům a případům sociálně vytvořené nerovnosti mezi lidmi. **Sociální stratifikace** je stabilizovaná a institucionalizovaná forma sociální nerovnosti lidí. *Vztahuje se k existenci oddělených sociálních skupin a vrstev lidí, kteří mají přibližně stejnou společenskou pozici. Uvedené vrstvy se tedy liší v přístupu k moci, k materiálním zdrojům a mají odlišnou společenskou prestiž. V rámci těchto společenských vrstev se postupně utváří **společné zájmy** a společné vědomí my. Příslušníci určité společenské vrstvy sdílejí společný životní styl, vyznávají podobné hodnoty a normy chování. Vytváří se postupně **subkultura vrstvy**. Důležité místo v rámci těchto subkultur zaujímají způsoby legitimizace společenské pozice.*

Sociální stratifikace je tedy **systém institucionalizovaných sociálních nerovností**. Tyto nerovnosti jsou v rozvrstvené společnosti více méně všeobecně přijímány a jejich legitimizace se přenáší z generace na generaci.

Sociální mobilita

Subkultura vrstvy se rozvíjí zvláště v podmínkách, kdy existuje malá možnost přechodu z jedné vrstvy do druhé. Takový pohyb je označován jako sociální mobilita. Sociální mobilita může mít směr zdola nahoru. Například dělník, který se rozhodne studovat a získá po několika letech místo vedoucího, se může přemístit do "vyšší střední vrstvy" moderní společnosti. Jedinec se však může pohybovat ve stratifikačním systému ve směru shora dolů. Nejčastějším mechanismem poklesu společenské pozice v dnešní době je ztráta zaměstnání.

Podle možností sociální mobility rozlišujeme stratifikační systémy otevřené a uzavřené. **Otevřený** stratifikační systém je takový, který umožňuje vertikální pohyb jedince mezi různými sociálními vrstvami relativně snadno. **Uzavřené** stratifikační systémy naopak prostup mezi různými vrstvami společnosti umožňují jen výjimečně. Příkladem relativně otevřeného systému je třídní rozvrstvení lidí v moderní industriální společnosti. Příkladem uzavřeného stratifikačního systému jsou kasty v indické společnosti nebo systém apartheidu, který donedávna fungoval v Jihoafrické republice.

V otevřených stratifikačních systémech převažují sociální pozice, které označujeme jako **získané**. Jsou výsledkem osobních kvalit a schopností členů společenství. V uzavřených stratifikačních systémech nalzáme spíše sociální pozice, které označujeme jako **připsané**.

Jsou připojeny k jedinci často již okamžikem narození. Existuje malá možnost, aby jedinec svou pozici v průběhu života změnil.

Lepší možnosti sociální mobility v otevřených stratifikačních systémech ještě neznamenaají, že všichni jedinci dosáhnou stejně rychle a stejně snadno vyšší sociální pozice. Jako významný **zprostředkující faktor se ukázalo působení bezprostředního sociálního prostředí, ve kterém lidé vyrůstají a žijí**. Prokázala se mezigenerační přenosnost sociální pozice. V této souvislosti sociologové popsali dva hlavní typy sociální mobility, které se od sebe liší vztahovým rámcem přesunu z jedné vrstvy do druhé. V prvním případě je tímto rámcem jedinec sám, ve druhém případě je to jeho orientační rodina. (1) **Intragenerační mobilita** probíhá v rámci jedné generace. Lze ji měřit srovnáním sociální pozice ve dvou okamžicích životní dráhy jednoho člověka. (2) **Intergenerační mobilita** je sociální mobilita mezi dvěma generacemi. Měří se srovnáním většinou profesní pozice syna a otce, resp. dcery a matky v jedné rodině v přibližně stejné fázi jejich života.

Sociální vrstva a životní šance jedince

Pozice člověka ve stratifikačním systému má významné důsledky ve většině oblastí jeho života. Významně předurčuje jeho možnosti dosáhnout v životě věci, které jsou v dané společnosti definovány jako žádoucí a prospěšné. Na druhé straně může zabránit nebo omezit riziko, že člověka potkají v životě věci nežádoucí. Existuje silná korelace nejen mezi materiálním zajištěním a sociální pozicí, ale také mezi snadností dosažení vzdělání, zdravotním stavem, střední délkou života v různých sociálních vrstvách moderní společnosti.

Jednotlivé stratifikační systémy se od sebe liší mírou odlišnosti šancí, které nabízí jedinci příslušnost k určité sociální vrstvě. Existuje tedy **různá míra sociální nerovnosti** a různá distance mezi jednotlivými vrstvami v různých stratifikačních systémech. Velká sociální nerovnost může ztratit lidmi uznávanou legitimitu. V takovém případě se stane faktorem vyvolávajícím sociální hnutí a otřesy ve společnosti. Hodnocení těchto důsledků však není jednoznačné. Nemůže být prováděno abstraktně, bez znalosti konkrétních podmínek, v nichž se společenský život nachází. V jedné situaci může velká sociální nerovnost vést k destrukci sociálních pořádků. Na druhé straně může vyvolat konflikty a změny, které řeší dlouhodobý společenský problém.

Například jedním z hlavních argumentů labouristů při posledních volbách ve Velké Británii bylo podložené tvrzení, že za desetiletí vlády konzervativců narostly v zemi sociální rozdíly jako "nikdy před tím". Výsledkem voleb byla dlouhodobější změna politické orientace vlády Velké Británie. Reálný socialismus v České republice přinesl nivelizaci životních šancí pro většinu členů společnosti a elitní výhody pro relativně úzký okruh stranických funkcionářů a vůdců. Právě z této uměle udržované zdrženlivosti, apatie a demotivující nemožnosti sebeprosazení vyrostla ojedinělá energie lidí angažujících se v podnikání a veřejném životě v první polovině 90. let.

Stratifikační dominanta

Teorie sociální stratifikace umožňuje zatřídění jednotlivců do hierarchických vrstev společnosti podle různých životních šancí, které sociální prostředí jedinci nabízí. Předpokladem uvedené teorie je skutečnost, že rozvrstvení lidí ve společnosti lze provést podle nějakého jednotného kritéria, které je pro celou společnost nebo alespoň sledovanou část společnosti významné a dává společenskému životu jednotný řád. Existence takového jednotného kritéria je nejslabším článkem současné teorie sociální stratifikace. Který z uvedených faktorů společenské pozice člověka je pro společnost nejdůležitější? Je to moc, společenská prestiž nebo bohatství? Tento **nejdůležitější faktor** bývá v sociologii označován jako stratifikační dominanta.

Při rozboru rozvrstvení společnosti odborníci uplatnili v zásadě pět přístupů k definování stratifikační dominanty.

1. společenská prestiž
2. profese
3. moc (činit rozhodnutí za druhé)
4. bohatství (příjem, produktivní kapitál)
5. neformální kontakty

Různost přístupů ke stratifikační dominantě moderní společnosti svědčí o problematičnosti předpokladu, že naše společnost je strukturovaná podle jednotného kritéria. Ve společnosti, v níž žijeme, platí spíše pluralita různých možností, jak zvyšovat své životní šance.

Typy stratifikačních systémů

Podle stupně otevřenosti či uzavřenosti, podle míry rozložení životních šancí a podle převažující stratifikační dominanty můžeme rozlišovat tři základní typy stratifikačních systémů. Jsou označovány jako (1) kastovníctví, (2) stavovský systém a (3) třídní systém.

1. **Kastovníctví** je velmi uzavřený stratifikační systém. Základním zdrojem společenské pozice člověka je jeho prestiž, která je spojena s příslušností k určité kasty. Tato příslušnost byla přenášena rodově a dědila se z otce na syna. Společenská prestiž příslušníka kasty byla obvykle odvozována nebo spojována s určitým náboženským učením nebo ideologií. Mnohem menší význam pro zařazení člověka do určité vrstvy má politická moc a bohatství. Například Mahatma Gandhi, který byl rodově začleněn mezi tzv. brahmány, měl v průběhu svého života větší moc a prestiž než absolutní většina indických obchodníků a podnikatelů dohromady.

Termín "kasta" původně označoval nábožensky sankcionované kategorie lidí v Indii. Nejvyšší "kastou" byli v hinduistickém učení "brahmáni". Tvořili je nábožensky posvěcení lidé, kteří byli pro ostatní "nedotknutelní". Příslušníci nižších kast je nesměli oslovit, nesměli dojíst jejich jídlo, ani se dotknout jejich šatů apod.

Protože kastovní systém obecně zakazuje kontakty mezi členy různých kast, je nezbytně nutné, aby příslušnost ke kastě byla vždy viditelná. V kastovním systému se proto rozvinuly symboly společenské pozice. Nejčastěji byla pozice člověka symbolizována oděvem, způsobem účesu apod. Součástí označení příslušnosti ke kastě se stal často rasový původ a některé tělesné zvláštnosti s ním spojené.

Kastovnictví bylo typické rozvrstvení zejména v agrární společnosti, kde nebyla široce rozvinuta dělba práce a společenské činnosti nevyžadovaly rozsáhlou integraci a pohyb lidí. Kastovnictví nalezneme proto v jižních státech americké unie v 19. století, kde měl konkrétní podobu černošského otroctví. Objevíme ho také v Jihoafrické republice, kde ještě v 80. letech tohoto století fungoval systém rasové diskriminace černošských občanů, tzv. systém apartheidu.

2. **Stavovský systém** je budovaný především na kritériu moci. Jednotlivé stavy se od sebe neliší ani tak společenskou prestiží a bohatstvím (viz srovnatelné bohatství feudála a církevních hodnostářů ve středověku), ale rozsahem pravomocí. Tyto pravomoci byly úzce propojeny s osobou jejich vykonavatelů. Stavy jsou typické pro rozvrstvení evropské středověké společnosti.

Stavovský systém neznamena absolutní izolaci jednotlivých vrstev od sebe. Všichni lidé ve společnosti jsou chápáni jako v zásadě podobní. Nemůže tedy mezi nimi existovat tak zásadní odlišnost jako mezi otrokem a otrokářem. Mezi jednotlivými stavovskými vrstvami již existují prostupné kanály, kterými se příslušníci nižších stavů mohou dostat na vyšší společenskou pozici. Mechanismus stavovského povýšení má obvykle charakter osobního rozhodnutí těch, kteří mají větší politickou, vojenskou, duchovní nebo organizační moc. Kromě sňatku s člověkem s vyššího stavu mohlo být ve středověku takovou "společenskou zdviží" vystudování církevního semináře. Další možností byl postup v rámci moci vojenské. Udatnost v boji panovník odměňoval povýšením do šlechtického stavu.

Jistou obdobu stavovského povyšování však nalezneme také v naší společnosti v době nedávno minulé. Vstupenkou mezi vyšší společenský stav v reálném socialismu bylo členství ve vládnoucí politické straně.

S příslušností k vyššímu stavu zpravidla korelovalo větší bohatství. Bohatství však bylo výsledkem mocenského postavení člověka. Nebylo ekonomicky produktivní. Spíše sloužilo jako symbol společenské pozice majitele. Feudál a šlechtic svým majetkem často hýřili, neboť tím dokládali svoje vyšší postavení ve společnosti. Vedle toho majetek sloužil k utužování osobní závislosti poddaných a nižších stavů na příslušnících vyšších stavů. Poněkud zjednodušeně řečeno feudálové ve středověku za pomoci vojenské síly vybírali vysoké daně od svých poddaných, které jim pak podle vlastního uvážení a zájmů přerozdělovali.

Stavovský systém rozvrstvení lidí ve společnosti nemá jen konkrétní historickou podobu evropského středověku. Jeho rysy nalezneme mnohem dříve i mnohem později. Je patrný například ve společenském životě starověké Mezopotámie před 4 tisíci lety i v nacistickém Německu.

Stavovské rozvrstvení v Mezopotámii popisuje následující citát z knihy Josefa Klímy Společnost a kultura starověké Mezopotámie:

*"Na vrcholu vládnoucí vrstvy, a tím i celého stavovského zřízení, stál **panovník** se svým dvorem a členy panovnické rodiny. Významem se mu blížili **nejvyšší chrámoví hodnostáři**. K obstarávání všech správních, politických, hospodářských, zákonodárných i soudních záležitostí panovník potřeboval rozsáhlý **úřednický aparát**. Také jeho **nejvyšší představitelé** patřili k nejvýznačnějším členům vládnoucí vrstvy. Jejich vedoucí postavení se opíralo o rozsah jejich pravomocí udělených panovníkem daleko více než o hospodářské okolnosti, poněvadž tito funkcionáři nebyli vždy také vlastníky výrobních prostředků. (...)*

*K nejvyšším stavovským vrstvám patřili také **hodnostáři vojenští**(...). Důležité stavovské místo měli představitelé mezopotamského **obchodu**, tzv. **tamkaři**. K dokreslení přehledu stavovského rozvrstvení uvedme ještě podnikatele v různých oborech **řemeslného podnikání**... , dále ještě stavitele budov a lodí, jakož i **příslušníky tzv. svobodných povolání**, například lékaře, zvěrolékaře, ranhojiče, písaře." (str. 87)*

Prvky stavovského rozvrstvení, které je založeno především na mocenském postavení a na osobním rozhodování skupiny mocných lidí nebo samovládců, bylo možné najít také v zemích reálného socialismu. Nejextrémnějším novověkým příkladem stratifikace podle moci je však nacistické Německo za vlády Adolfa Hitlera.

Hitler byl jmenován kancléřem v roce 1933. Provedl sérii politických manévřů, kterými omezil vládní autoritu legislativních orgánů a prezidenta. Jmenoval člena nacistické politické strany ministrem pro veřejnou osvětu a propagandu. Aby získal kontrolu nad státním aparátem, Hitler vytvořil spojení s představiteli německého hospodářství a armády. S podporou armády zrušil úřad prezidenta a kancléře a sám se jmenoval nejvyšším velitelem vojenských sil v zemi. Tím do svých rukou (resp. do rukou 16 generálů, kteří zastávali ministerské úřady) soustředil politickou, úřední, vojenskou, propagandistickou moc v zemi.

Mocenské zřízení v nacistickém Německu je příkladem **totalitarismu**. Je to takové rozvrstvení moci ve společnosti, kdy vládnoucí vrstva kontroluje všechny významné oblasti života lidí. Míra společenské nerovnosti je velká. Konformita a podřízení se moci je zabezpečováno jednak silou a nástroji vyvolávajícími u občanů strach a jednak propagandistickým působením, které vyvolává víru ve výjimečnost realizovaných cílů a v jedinečnost vlastností "prozřetelných" vůdců. Může však nastat situace, že politická moc je sice dominantní, ale ponechává některou oblast společenského života relativně svobodnou, bez mocenské kontroly. Velmi často může jít o oblast hospodářského podnikání. V takovém případě mluvíme o **autokracii**. Autokratické uspořádání moci ve společnosti existovalo například v Indii za vlády Indíry Gandhiové nebo v socialistické Jugoslávii.

3. **Třídní systém** rozvrstvení lidí je typický pro moderní společnost. Dominantním zdrojem společenské pozice člověka je bohatství a příjem. Vliv těchto ekonomických charakteristik se projevuje v definici společenské třídy jako skupině lidí, kteří zaujímají podobnou společenskou pozici, protože mají podobné postavení v hospodářském životě. Postavení v hospodářském životě je určeno především vlastnictvím a kontrolou produkčních zdrojů. Na rozdíl od stavovského systému je bohatství a majetek v třídním systému spojeno s produktivním vlastnictvím.

Dva přístupy k vysvětlení sociální stratifikace

Zatím jsem se zabývali popisem skutečnosti, že mezi lidmi ve společnosti existují různé druhy sociálních nerovností, které se institucionalizují do různých typů stratifikačních systémů. Nyní si představíme dva základní přístupy k vysvětlení otázky, proč existují ve společnosti různé vrstvy, v nichž mají jedinci odlišné životní šance.

První přístup označíme jako funkcionální. Chápe stratifikaci lidí jako nutnou a potřebnou pro fungování společnosti jako celku. Druhý přístup označíme jako konfliktologický. Odborníci uplatňující uvedené hledisko chápou sociální stratifikaci jako výsledek soutěžení a konfliktů různých skupinových nebo třídních zájmů. Jednotlivé společenské skupiny využívají svou moc a bohatství ke zvýhodnění a obraně své vlastní pozice vzhledem k ostatním skupinám ve společnosti. V rámci přístupu, který vysvětluje sociální stratifikaci na základě společenských konfliktů, budeme stručně charakterizovat pojetí stratifikace Karla Marxe a Maxe

Webera. Marxistická teorie je příkladem tzv. *jednodimenzionálního pojetí* sociální stratifikace. Weber vypracoval tzv. *multidimenzionální* stratifikační teorii.

Funkcionální pojetí sociální stratifikace

Základy funkcionální teorie stratifikace vytvořil americký sociolog ruského původu Pitirim Sorokin. Zformuloval tři základní myšlenky, z nichž funkcionalistická teorie vychází.

Za prvé. Vertikální rozvrstvení lidí ve společnosti je univerzální jev. Neexistuje nám známá společnost, která by nebyla stratifikována.

Za druhé. Nerovnoměrné postavení lidí vyplývá ze *společného soužití a dělby práce*. Je tedy nutným důsledkem společenského života.

Za třetí. Sociální stratifikace je ztotožněna se sociální nerovností lidí.

Z těchto východisek čerpají Kingsley Davis a Wilbert Moore při koncipování své teorie sociální stratifikace (1945). Základní myšlenky této teorie můžeme shrnout následovně:

1. Aby společenský systém mohl přežít a vyvíjet se, musí být v jeho rámci zabezpečovány určité činnosti a role. Tyto činnosti mají **pro společenský celek** určitou **funkcionální důležitost**. Všechny aktivity přitom musí být naplněny. Ty nejdůležitější, stejně jako méně důležité.
2. Stupeň funkcionální důležitosti je při různých činnostech různý. Některé společenské role a činnosti jsou důležitější pro celek než jiné. Společenské činnosti a role lze tedy seřadit na pomyslném hierarchickém žebříčku podle stupně funkcionální důležitosti.
3. Každé činnosti a roli ve společnosti odpovídá určitá pozice, kterou musí aktér této činnosti zaujímat. Z toho plyne, že také pozice ve společnosti jsou hierarchicky uspořádány podle stupně funkcionální důležitosti činností, s nimiž jsou spojeny.
4. Důležitější pozice ve společnosti jsou také náročnější na výkon činností s nimi spojených. Výkon těchto činností klade větší nároky na talent, kvalifikaci, energii osob, které je vykonávají. Pro výkon nejdůležitějších rolí musí aktéři podstoupit náročný trénink.
5. Osob, které by byli motivováni vykonávat náročné činnosti svědomitě, není ve společnosti mnoho. Mají-li se všechny funkcionálně důležité činnosti svědomitě vykonávat, musí být lidé pro jejich výkon stimulováni.
6. Každá společnost disponuje základním stimulačním nástrojem pro výkon funkcionálně nejdůležitějších činností. Tímto nástrojem je nerovnoměrná distribuce odměn.
7. Odměny jsou dvojího druhu. Jednak materiální (peníze, naturálie) a jednak morální (prestíž, autorita ve společnosti)

Davis a Moore ve své teorii formulují následující myšlenku. *Pro fungování společnosti je nezbytné, aby alokace zdrojů probíhala efektivně. Efektivní alokace zdrojů je taková, která probíhá podle důležitosti vykonávaných činností pro společnost.* Sociální stratifikace je tedy předpokladem motivace jedinců pro výkon důležitých sociálních rolí. Stratifikace lidí je jedním z prostředků řešení základních společenských problémů a je ve své podstatě nutná a neodstranitelná.

Funkcionální teorie stratifikace má několik slabých míst. Nejslabším článkem této teorie je nejasné vymezení,

kteřé pozice jsou pro společnost funkcionálně nejdůležitější. Uvedená výtka byla formulována prakticky okamžitě po zveřejnění koncepce. Autoři na ni reagovali tvrzením, že existují dva způsoby jak objektivně měřit důležitost jednotlivých společenských pozic.

Za prvé je možné měřit *míru, v níž je pozice ve své funkci pro celek jedinečná, nenahraditelná, nezastupitelná.* Tímto způsobem je například možné zjistit, že lékař je funkcionálně důležitější než zdravotní sestra, neboť jeho pozice obsahuje více schopností, které nahrazují výkon zdravotní sestry. Neplatí to však naopak. Za druhé můžeme měřit *důležitost pozice stupněm, v němž jiné pozice ve společnosti závisí na měřené.* V tomto smyslu například manažeři mají větší funkcionální důležitost než administrativní pracovníci, neboť ti jsou závislí na příkazech manažerů.

Kritika funkcionálního pojetí stratifikace

1. Zpochybnění objektivity měření funkcionální důležitosti.

Obě předložená řešení však neodpovídají na základní výtku kritiků. Davis a Moore tvrdí, že nejvíce odměňované pozice jsou současně nejdůležitější. Řada odborníků se však domnívá, že ve společnosti existuje mnoho profesí s malou prestiží i oceněním, které jsou pro existenci společnosti nezbytné. Například některé málo kvalifikované dělnické pracovní síly jsou stejně důležité a nezbytné jako inženýři.

2. Moc a odměna za výkon

Funkcionální pojetí stratifikace ignoruje vliv moci na nerovnou distribuci odměn. Mnohé rozdíly v platu a prestiží mezi profesními skupinami mají svou příčinu spíše v rozdílné moci profese než v její funkcionální důležitosti.

3. Talent a schopnosti lidí

Davis a Moore tvrdí, že ve společnosti existuje omezený počet lidí, kteří mají talent a dispozice získat schopnosti nutné pro výkon nejdůležitějších rolí. Tato myšlenka je zpochybňována zejména ze dvou důvodů. Za prvé vzdělávací výzkumy ukazují, že měření talentu a schopností je velmi problematické. Za druhé neexistuje důkaz, že očekávané dispozice jsou skutečně požadované na pozicích, které autoři pokládají za důležité.

4. Odměna za trénink a přípravu lidí

Dále je zpochybňováno tvrzení, že trénink potřebný pro výkon důležitých pozic vyžaduje odměny a kompenzace. Takový názor dostatečně nepřihlíží k takovým výhodám a odměnám jako je volný čas studentů, svoboda, podmínky pro vlastní rozvoj atd.

5. Úloha motivace odměn

Funkcionální teorie stratifikace tvrdí, že hlavní funkcí nerovné distribuce odměn ve společnosti je motivace talentovaných jedinců a jejich alokace na funkcionálně nejvýznamnější pozice. Mnozí autoři tento názor odmítají. Tvrdí, že sociální stratifikace může mít - a často má - opačný účinek. Totiž vytváří bariéru pro

motivaci a nábor talentů. Uvedený efekt je dobře viditelný v uzavřených stratifikačních systémech. Připsaná sociální pozice vytváří spolehlivou hráz proti uplatnění talentovaných lidí. Také relativně otevřený třídní systém západní společnosti však vytváří hráze proti uplatnění talentů. Obecně platí, že jedinci z nižších společenských tříd dříve opouští školní vzdělání, mají menší aspirace dosáhnout vyšších společenských pozic apod. Stratifikace je sice přirozeným jevem ve společnosti, ale nevede k rozdělování talentovaných lidí na funkcionálně nejdůležitější pozice. Spíše vytváří nerovné podmínky pro realizaci životních orientací a plánů jedinců.

Marxovo pojetí sociální stratifikace

Marxova teorie stratifikace je založena na myšlence, že základem sociálních nerovností ve společnosti jsou sociální vztahy při produkčním procesu, zejména vlastnický poměr k výrobním prostředkům. Od pozice v produkčním procesu, která je charakterizována vztahem k výrobním prostředkům, se odvíjí další rozdíly v politickém vlivu, společenské prestiži, v hodnotových orientacích a životním stylu lidí. Stručně lze tuto teorii popsat následovně:

1. Ve všech stratifikovaných společnostech existují dvě hlavní sociální skupiny: **vládnoucí třída a třída ovládaná**.
2. Moc vládnoucí třídy pochází z vlastnictví a kontroly výrobních prostředků. Těmito výrobními prostředky může být půda, kapitál, pracovní síla, budovy a stroje.
3. Když hospodářská činnost vytváří nadprodukt, pak kontrolu nad ním mají ti, kteří vlastní výrobní prostředky.
4. Na základě ekonomické moci vlastníci ovládají a vykořisťují ty, kteří tyto prostředky nevládnou.
5. Výsledkem tohoto odlišného postavení ve výrobním procesu je **konflikt ekonomických zájmů** mezi dvěma základními třídami.
6. Vládnoucí skupina využívá různých společenských institucí, jako jsou právní systém, stát, náboženství, školství, jako instrumentu k prosazování vlastních zájmů a potlačování zájmů ovládaných tříd. Tyto společenské instituce tvoří tedy **nadstavbu** nad základními ekonomickými vztahy.
7. Ovládané třídy jsou neorganizované a jejich zájmy jsou málo uvědomované. Konfliktní zájmy a odpor ovládaných tříd je dlouhodobě kontrolován vládnoucí třídou.
8. Vykořisťování ovládané třídy může být odstraněno jen v případě, že prostředky produkce se stanou komunálními, společným vlastnictvím potlačovaných tříd. Třídní konflikt je tedy řešitelný **revoluční změnou**, v jejímž průběhu dojde k zespolečenštění výrobních prostředků.

Kritika Marxova pojetí třídní stratifikace

Marxova teorie tříd byla kritizována z různých důvodů. **Za prvé**. Řada autorů upozorňuje na skutečnost, že ve společnosti se uplatňují také jiné než jen ekonomické zájmy. **Stát, armáda, školství se "chovají" relativně nezávisle na hospodářství** dané země. Lidé jsou v těchto institucích regulováni jinými hodnotami a normami. Uvedené námitky se paradoxně potvrdily právě v zemích reálného socialismu, kde straničtí vůdci vytvořili novou mocenskou vrstvu, která se chovala nezávisle na hospodářských vztazích a naopak tyto

vztahy determinovala.

Za druhé. Historie kapitalismu ukázala, že konflikt třídních zájmů nemusí být vždy řešen revoluční cestou. Marx špatně anticipoval vývoj v kapitalistické společnosti v první polovině 20. století. Neodhadl tendenci kapitalistické organizace výroby k velkým korporacím, která vedla k oslabení moci vlastníků výrobních prostředků a k vytvoření nové vyšší střední třídy manažerů. Manažerská revoluce rozdělila dispoziční a kontrolní práva kapitalistů mezi dvě společenské skupiny. Posílení střední třídy v moderní společnosti vytvořilo vrstvu společnosti, která "má co ztratit", a proto nemá zájem na radikálních řešeních společenských konfliktů. Stejně tak neočekával takový rozvoj odborového hnutí, které vytvořilo hráz krajním formám vykořisťování. Ekonomický rozvoj tak vedl ke zvýšení životního standardu střední a dělnické třídy, společenské rozdíly mezi vrstvami se snížily. Naznačený vývoj vedl k **institucionalizaci třídního konfliktu**. Zájmy jednotlivých společenských tříd nebyly prosazovány živelně. Třídní konflikty se začaly vyjednávat v rámci sociálního dialogu a byly často řešeny kompromisem. Mechanismem sociálních změn se staly **sociální reformy**.

Za třetí. Marx zobecnil konflikt ekonomických zájmů jako základ stratifikace každé společnosti. Podle vztahu k výrobním prostředkům rozlišuje vládnoucí třídu a třídu ovládanou ve starověkých společnostech, ve společnosti feudální i v kapitalistické společnosti. Například ve feudalismu rozlišuje *feudály*, kteří vlastní půdu a *nevolníky*, kteří na této půdě pracují, ale nevlastní ji. Podobně v epoše kapitalismu rozlišuje vlastníky výrobních prostředků - *kapitalisty* a *proletariát* jako pracující třídu, která vlastní jen svou práci, kterou prodává kapitalistům za mzdu.

Význam ekonomických vztahů pro rozvrstvení lidí ve společnosti se však v průběhu historického vývoje proměňuje. Marx adekvátně analyzoval ekonomický život v polovině 19. století a popsal dominantní faktor určující společenskou pozici v této době. **Neadekvátně však generalizoval výsledky svých studií na celé dějiny společnosti.**

Weberovo pojetí sociální stratifikace

Weberovo vysvětlení sociální stratifikace se odlišuje od Marxova v tom, že jiným způsobem definuje zdroje sociální nerovnosti a stratifikace. Souhlasí s Marxem, že **(1) podnikání a tržní vztahy** jsou pro zařazení člověka do společenské vrstvy důležité. Kromě těchto ekonomických zdrojů rozvrstvení však uznává existenci dalších dvou zdrojů, které jsou sociální a politické povahy. Je to **(2) skupinová příslušnost**, která je zdrojem sociální prestiže pro jedince, a dále **(3) politická, vojenská a organizační moc**. Uvedené tři zdroje sociální pozice člověka ve společnosti jsou *na sobě relativně nezávislé*. Vytvářejí různé řady sociální hierarchie společnosti

1. Ekonomické vztahy Weber neztotožňuje pouze se vztahy k výrobním prostředkům. Domnívá se, že kromě vlastnictví výrobních prostředků jsou pro formování tříd důležité také jiné ekonomické vlastnosti. Zdrojem utváření různých sociálně ekonomických tříd jsou zejména tržní hodnota pracovních schopností a z nich vyplývající diference v odměňování.
2. Příslušnost k profesním, etnickým nebo náboženským skupinám dává všem členům podobnou sociální pozici. Pozice v této dimenzi sociální hierarchie společnosti je Weberem nazvána *sociální status*. Zdrojem odlišné **statusové situace** lidí je rozdílná distribuce sociálního ocenění a prestiže skupin, kterých jsou tito lidé členy. Členové například profesních nebo etnických skupin se vyznačují společnou mírou společenského ocenění, sdílejí podobný životní styl, vyznávají podobné životní hodnoty a pocity.

Odlišujícím kritériem pro jednotlivé statusové skupiny jsou spíše rozdílné ideje, hodnoty a normy chování. Weber tímto způsobem upozorňuje na vliv společenských ideí a hodnot na jednání člověka v praktickém životě. I když ideje a hodnoty nemohou změnit například vlastnictví výrobních prostředků, mohou ovlivnit lidské aktivity v ekonomickém životě. Orientace na široce přijímané a prestižní hodnoty ve společnosti může být zdrojem výhodnějších podmínek a pozic lidí ve společnosti.

3. **Rozsah pravomocí rozhodovat o společných věcech** v politickém nebo organizačním životě je dalším relativně nezávislým zdrojem stratifikační pozice člověka. Pro Webera je vyjádřením mocenské pozice především **příslušnost k politické straně a byrokratická pozice v organizaci**.

Podle Webera příslušnost k politickým stranám, organizační pozice, sociálně ekonomické třídy a statusové skupiny mezi sebou utvářejí nejasné souvislosti, které znemožňují jasnou identifikaci celkové stratifikační pozice člověka. Interakce mezi nimi a významnost jednotlivých zdrojů se v čase proměňuje. Obraz společenského rozvrstvení společnosti, jak ho Weber nastínil, je mnohem komplexnější a současně více roztržštěný než představa Karla Marxe. Pravděpodobně se však více blíží komplexnímu charakteru života v moderní společnosti. Weberova teorie byla velkou inspirací pro řadu odborníků, kteří se zabývali teorií sociální stratifikace v pozdějším období.

Není pochyb, že kooperace a postavení člověka ve společenské dělbě práce na jedné straně a prosazování konfliktních zájmů různých společenských skupin na straně druhé jsou dvě příčiny nerovného postavení lidí ve společnosti. Někteří autoři se pokoušeli o nalezení syntézy mezi funkcionálním a konfliktologickým přístupem ke stratifikaci. Například americký sociolog Lenski tvrdí, že lidé mají potřebu žít a spolupracovat ve společnosti druhých lidí. V této spolupráci však chce většina jedinců uplatnit a realizovat své zájmy nebo zájmy svých skupin než zájmy všech ostatních lidí. Vlastní zájmy se zvláště orientují na odměny a zdroje, které jsou relativně málo nabízené - speciálně na moc a různá privilegia. Lidé proto soupeří o dosažení nedostatkových odměn a zdrojů. Někteří z nich mají pro dosažení svých zájmů lepší sociální umístění, více přirozeného talentu a podobně. Výsledkem je sociální nerovnost mezi lidmi.

Měření sociální pozice jedince v moderní společnosti

Sociální pozice (status) je v sociologii úzce spojena s pojmem sociální role. Pozice je spojena se souborem norem jednání, které se od člověka na určité sociální pozici očekávají. Sociální pozice lidí se od sebe liší v horizontálním a také ve vertikálním smyslu. Členy společnosti lze rozdělit do vertikálně uspořádaných vrstev podle určitých ukazatelů sociální pozice. Vyšší sociální pozice nabízí lidem větší životní šance a prostor uplatnit a realizovat své potřeby a přání.

Max Weber upozornil na vícedimenzionální charakter sociálního rozvrstvení lidí v moderní společnosti. Tato skutečnost komplikuje zjišťování celkové sociální pozice jedince ve společnosti. Problematičnost měření v současných společenských podmínkách souvisí se dvěma okolnostmi:

1. Jedinec může zastávat různou sociální pozici v různých žebříčcích hierarchického uspořádání lidí. Záleží tedy velmi na **ukazatelích**, podle kterých budeme jeho postavení ve společnosti posuzovat.
2. Dnešní společnost se vyznačuje značnou pluralitou sociálního prostředí, v němž se lidé pohybují. Komplexní charakter společenského života se projevuje v tom, že jsme současně členy řady sociálních skupin, v nichž zastáváme různé sociální pozice. Často se stává, že člověk může zastávat vysokou pozici v zaměstnání a nízkou pozici má ve sportovním klubu, jehož je členem. Může mít vysokou prestiž jako lékař nebo jaderný fyzik, ale žalostnou pozici má jako otec nebo manžel ve své rodině. Celkový status člověka je tedy velmi **nekonzistentní**.

Ukazatele sociální pozice

Ukazatel sociální pozice je každé sociální kritérium, podle něhož můžeme lidi hierarchicky uspořádat, a které odkazuje na míru životních šancí jedince. Používaná kritéria sociální pozice můžeme rozčlenit na objektivní a subjektivní. Mezi **objektivně zjištělná** patří:

1. příslušnost k sociálním skupinám, které mají statusový charakter. Jedinci přejímají sociální prestiž těchto skupin. Mezi tyto skupiny mohou patřit významné rodiny nebo šlechtické rody, úspěšné a známé organizace, etnické skupiny, skupina známých osobností atd.
2. ekonomické charakteristiky jedince jako například příjem, bohatství, výše daní, vykonávaná profese nebo činnost v zaměstnání, vztah k výrobním prostředkům atd.
3. mocensko-politická kritéria jako politická moc (autorita), tedy příslušnost k určité politické straně, organizační funkce (autorita) vyjadřující podíl na řízení.
4. kulturní kritéria jako nejvyšší dosažený stupeň vzdělání, životní styl jedince popisující určitý soubor činností, hodnotových orientací a postojů člověka.
5. rozsah neformálních sociálních kontaktů a sítí, kterými jedinec disponuje a může je využít ve svém životě.

Subjektivní kritéria určení sociální pozice se opírají o názor hodnotitelů. Patří mezi ně:

1. prestiž povolání, která se vztahuje ke společenskému uznání a ohodnocení profese, kterou člověk ovládá.
2. prestiž osobní, která se vztahuje ke společenskému uznání a ohodnocení konkrétního člověka.

Při subjektivním hodnocení může jít o určení subjektivního významu všech uvedených objektivních ukazatelů hodnotitelem. Sociologové při určování sociální prestiže rozlišují dva typy hodnocení. Jednak sebehodnocení jedincem, jehož prestiž (profesionální i osobní) je určována, jednak hodnocení druhými lidmi.

Syntetická sociální pozice

Komplexní charakter společenského života v současné společnosti vyžaduje, aby při měření celkové sociální pozice člověka ve společnosti bylo využito několik ukazatelů současně. Syntetický neboli celkový sociální status člověka je tedy umělý, sociology vytvořený konstrukt. Jeho předností je skutečnost, že přesněji popisuje skutečné možnosti a šance člověka uplatnit se v moderní společnosti.

Zpravidla je sociology konstruován za pomoci šesti ukazatelů. Patří k nim

1. vykonávaná profese nebo činnost v zaměstnání
2. prestiž vykonávané profese
3. podíl na organizační moci (mocenská funkce)

4. nejvyšší dosažený stupeň vzdělání
5. velikost příjmů
6. životní styl

Při zjišťování syntetického statusu jedince se setkáváme se dvěma problémy.

Za prvé je to problém měřitelnosti jednotlivých ukazatelů. Je například poměrně složité poměřovat různé životní styly a snažit se je hierarchicky utřídit. Podobné komplikace přináší poměřování některých profesí.

Za druhé se ukazuje problematické určit váhu jednotlivých ukazatelů. Význam jednotlivých ukazatelů pro určení celkové společenské pozice člověka se proměňuje v sociálním prostoru a čase. V posledních desetiletích našeho století v rozvinutých postindustriálních zemích například vzrostla váha úrovně a obsahu vzdělání (schopnost disponovat a vytvářet informace) a relativně poklesl význam organizační funkce člověka pro určení jeho reálných možností prosadit se ve společnosti. V naší společnosti tyto tendence zatím nebylo možné ve většině oblastí společenského života zaznamenat.

Sociálně ekonomický status (SES)

Některé problémy s měřením syntetické pozice člověka v moderní společnosti řeší zavedení syntetického ukazatele, který se běžně používá ve většině anglosaských zemí. Sociálně ekonomická pozice jedince je zjišťována jako souhrn tří charakteristických sociálních vlastností jedince: profese, vzdělání, příjmu.

Nejnámějším měřicím nástrojem, který představuje syntézu a rozpracování uvedených ukazatelů je Mezinárodní škála klasifikace zaměstnání (ISCO), kterou v 80. letech vytvořila Mezinárodní organizace práce. V našich podmínkách se standardně používá pro měření sociálně ekonomického statusu tzv. katalog zaměstnání (KZAM), který je modifikací mezinárodní škály ISCO. Tyto škály jsou konstruovány tak, že neměří finanční příjem jedince přímo, ale vychází z dalších faktorů, které příjem bezprostředně ovlivňují. Kromě profese a vzdělání vychází ze vztahu k vlastnictví výrobních prostředků a z podílu na řízení organizace.

Nekonzistentnost syntetické sociální pozice

Z charakteru syntetického statusu jedince vyplývá, že ukazatele, z nichž je konstruován, mohou nabývat odlišných hodnot. Různé hodnoty ukazatelů syntetické sociální pozice naznačují konfliktní nebo fragmentární postavení jedince ve společnosti. Taková sociální situace je nazývána jako nekonzistentní sociální status.

Nekonzistentní sociální pozici nelze v současnosti považovat za sociální odchylku. Naopak jde o běžný jev ve společnosti, která se dynamicky vyvíjí a v níž existuje pluralita různých kultur, hodnot a zájmů společenských skupin.

Nekonzistentní status jedince vyvolává **negativní a pozitivní důsledky**. Lze je dále rozdělit na psychologické a sociální. Psychologické důsledky se vztahují k osobě a chování nositele nekonzistentní společenské pozice, sociální se vztahují s širším sociálním prostředím člověka v nekonzistentní pozici.

Psychologické důsledky:

Mezi negativní důsledky nekonzistentní pozice člověka ve společnosti řadí někteří autoři psychologický stres pro nositele související s konfliktním výkonem sociálních rolí člověka. Rozbořením některých nekonzistentních pozic ve formálních organizacích jsme se zabývali v kapitole 10.

Mezi pozitivní důsledky patří (1) *motivační funkce* nekonzistentní pozice. Rozdílná pozice v různých stratifikačních dimenzích může být pro jedince hnacím motorem, aby své postavení v určitém směru zvýšil. Například člověk ve vedoucí funkci se rozhodne zvyšovat svou profesionální kvalifikaci. Lidé s vysokými příjmy začnou měnit svůj životní styl. Vysokoškolsky vzdělaní lidé s nízkým příjmem vstupují do několika pracovních poměrů.

Nekonzistentní sociální pozice může mít dále (2) *kompenzační funkci*. Komponenta sociální pozice, která má výrazně vyšší hodnotu než ostatní, může nositeli kompenzovat nízkou úroveň ostatních ukazatelů. Projeví se ve vyšší životní spokojenosti jedince a v jeho větší seberealizaci. V podmínkách České republiky profesionální obsah práce některých intelektuálů stále kompenzuje relativně nízký finanční příjem spojený s jejich pracovním výkonem.

Kompenzační funkce nekonzistentní pozice může využít manažer organizace při řízení a vedení lidí. V případě, že potřebuje obsadit pracovní funkci, jejíž výkon je velmi tělesně namáhavý nebo není příliš oblíbený, může zvýšit finanční hodnocení pracovníka, který danou práci vykonává nebo zlepšit možnosti jeho dalšího vzdělávání apod.

Působení motivační a kompenzační funkce významně souvisí s osobnostními rysy a životní orientací nositele.

Sociální důsledky:

Nekonzistentní sociální pozice jedince vyvolává odmítavé reakce okolí, v němž tento člověk žije. Například v organizacích nebo skupinách, kde dochází ke krystalizaci jednotlivých pozic (v nových podnicích, vznikajících pracovních skupinách nebo v podnicích, kde probíhají výrazné organizační změny) je personál spíše spokojen, když spolupracovníci mají všechny ukazatele pozice v organizaci přibližně na stejné úrovni. Vyjadřují nespokojenost, pokud některý z ukazatelů je vyšší než ostatní.

Například mladý kolega na úřadu práce měl relativně nižší příjem než většina jeho spolupracovníků. Po čase uplatnil svou profesionální kvalifikaci a získal si i neformální autoritu nadřízených. Nadřízení mu kompenzovali nižší pracovní příjem některými výhodami jako například volnější pracovní dobou. Větší svoboda disponování svým pracovním časem byla příčinou stížností některých starších kolegů. Jejich argument zněl: "Nemůže mít přece výhody jako vedoucí".

Nekonzistentní sociální pozice člověka problematizuje jeho sociální interakce. Zejména v prostředí, kde se lidé osobně neznají, nejasné sociální postavení vytváří rozporuplné očekávání druhých lidí o roli jedince. Pozice a role člověka mezi druhými lidmi je nejasná a nečitelná. Ostatní neví jak se k takovému člověku chovat.

Souhrn:

1. Obsahem sociálních nerovností ve společnosti jsou vlastnosti, jejichž přítomnost má pro lidi význam výhody ve společenském životě. Sociologové identifikovali tři zdroje sociálních nerovností: je to nerovnoměrné rozdělování bohatství, moci a prestiže mezi lidmi
2. Sociální nerovnost je méně stabilní než sociální stratifikace. Stratifikace je ve společnosti institucionalizovaná forma sociálních nerovností.
3. Sociální stratifikace a příslušnost k sociální vrstvě ovlivňuje životní šance jedinců.
4. Kastý se vztahují ke stabilnímu, dědičnému a nábožensky (či ideologicky) sankcionovanému (kontrolovanému) systému sociálního zařazení, který ovlivňuje všechny každodenní formy interakcí mezi příslušníky různých kast.

5. Stavby se vztahují ke stratifikaci podle moci. Extrémní stratifikace podle moci nastává v totalitních státech. Příkladem může být fašistické Německo. Konformního chování ovládaných vrstev a nadvlády je dosahováno osobními závazky, ideovou propagandou, cenzurou, násilím a vojenskou silou.
6. Třídní společnosti jsou založeny na ekonomické stratifikaci. Významným zdrojem sociálního postavení je pozice ve výrobním procesu (vztah k výrobním prostředkům) a pozice na trhu práce.
7. Sociologové vypracovali dva hlavní přístupy k vysvětlení vzniku stratifikované společnosti. Funkcionalisté tvrdí, že stratifikace je nutná k motivaci lidí, aby obsadili důležité pozice ve společnosti. Existuje pět kritických výtek na adresu funkcionálního pojetí stratifikace.
8. Konfliktologický přístup chápe stratifikaci jako důsledek rozdílné moci a zdrojů různých skupin ve společnosti. Marx spatřoval zdroj stratifikace v ekonomické nadprodukci v podmínkách, kdy limitovaný počet lidí vlastní a kontroluje výrobní prostředky. Weber tvrdil, že stratifikace je založena také na politické, vojenské a organizační moci a na společenském uznání a prestiži. Tyto faktory jsou relativně nezávislé na ekonomických zdrojích stratifikace.
9. V podmínkách moderní společnosti je měření sociální pozice jedince ve společnosti problematický úkol. Různé zdroje stratifikace ve společnosti způsobují, že celkový status jedince je nekonzistentní. Nekonzistentní pozice má některé pozitivní i negativní důsledky pro jedince i jeho sociální prostředí.

Otázky:

1. Jaký je vztah mezi biologickým a kulturním základem sociální nerovnosti?
2. Co tvoří obsah sociální nerovnosti lidí?
3. Jaký je rozdíl mezi sociální nerovností a sociální stratifikací ve společnosti?
4. Jaký charakter má sociální mobilita v otevřených a uzavřených stratifikačních systémech?
5. Jaká jsou pojetí stratifikační dominanty ve společnosti?
6. Popište základní typy stratifikačních systémů.
7. Charakterizujte dva základní přístupy k vysvětlení vzniku sociální stratifikace.
8. V čem spočívá kritika funkcionálního pojetí sociální stratifikace?
9. Jaký je rozdíl mezi Marxovým a Weberovým pojetím sociální stratifikace?
10. Vysvětlete pojem nekonzistentní sociální status.